

KRZYSZTOF OSIŃSKI

Instytut Pamięci Narodowej, Bydgoszcz

Sprawozdanie z ogólnopolskiej konferencji naukowej pt. *Między zniewoleniem a niepodległością. Bydgoszcz w XX wieku*

W dniach 10–11 października 2018 roku w Bydgoszczy miała miejsce ogólnopolska konferencja naukowa zatytułowana *Między zniewoleniem a niepodległością. Bydgoszcz w XX wieku*. Jej organizatorami byli: Instytut Pamięci Narodowej i Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.

Inspiracją do zorganizowania konferencji była przypadająca w 2018 roku 100. rocznica odzyskania przez Polskę niepodległości. Wobec faktu, że nie dla wszystkich terenów rok 1918 jest tak samo jednoznaczny w kontekście odzyskania niepodległości, organizatorzy postanowili spojrzeć na to zagadnienie z nieco szerszej perspektywy. Pamiętać bowiem musimy, że niektóre ziemie były przyłączane do odrodzonego państwa polskiego znacznie później (przykładowo Bydgoszcz wróciła do Macierzy dopiero w styczniu 1920 r.), ale również ze względu na fakt, że w kolejnych latach niepodległość była jeszcze kilka razy tracona i odzyskiwana, czego ilustracją są chociażby tak wymowne daty, jak rok 1939, 1945 czy też 1989.

Ze względu na obszerność zagadnienia postanowiono zawęzić zainteresowanie badawcze do dziejów Bydgoszczy. Autorzy poszczególnych referatów otrzymali zadanie spojrzenia nie tylko na to, jak wyglądał proces odzyskiwania lub tracenia niepodległości, ale również w jaki sposób egzystowano w niepodległym kraju, także w okresie, gdy wolność była ponownie tracona (II wojna światowa) lub ograniczana (czas narzuczonej społeczeństwu polskiemu po wojnie komunistycznej dyktatury).

W programie konferencji zamieszczono łącznie 40 referatów badaczy z ośrodków akademickich i naukowych całego kraju. Niestety ostatecznie kilku z nich na konferencję nie dotarło, usprawiedliwiając jednak swoją nieobecność ważnymi powodami czy to zdrowotnymi, czy też służbowymi. Co ważne, osoby te obiecały jednak przesłać treść swoich referatów, a tym samym będzie je można zamieścić w planowanym tomie pokonferencyjnym.

Inauguracja obrad odbyła się w sali sesyjnej Rady Miasta Bydgoszczy przy ul. Jezuickiej 1. Po przywitaniu gości przez dr. hab. Marka Zielińskiego – dyrektora Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych UKW, prof. nadzw. UKW, i prof. dr. hab. Mirosława Golona – dyrektora gdańskiego oddziału IPN, któremu podlega Delegatura IPN w Bydgoszczy, rozpoczęto merytoryczną część konferencji.

Pierwszym prelegentem był dr hab. Janusz Kutta (Kujawsko-Pomorska Szkoła Wyższa w Bydgoszczy). W swoim wystąpieniu przedstawił sylwetki prezydentów miasta nad Brdą piastujących ten urząd w XX wieku. Nakreślił zmienne okoliczności, jakie występowały w tym stuleciu i ich wpływ na sprawowanie urzędu prezydenta miasta. Pamiętać musimy, że początek wieku to jeszcze panowanie Niemców, później, w 1920 roku przejście władzy w polskie ręce, w 1939 roku początek okresu tragicznej okupacji, po 1945 roku czas komunistycznego zniewolenia, a po 1989 roku budowanie kraju w nowych realiach politycznych i ustrojowych. Po zaprezentowaniu tych uwarunkowań prelegent przedstawił sylwetki poszczególnych włodarzy miasta i scharakteryzował ich dokonania. Wymienił elementy wspólne, ale również uwypuklił różnice, starając się wyjaśnić ich przyczyny.

Kolejnym mówcą był prof. dr hab. Ryszard Sudziński (UMK w Toruniu). W referacie zatytułowanym *Awans cywilizacyjny czy stagnacja? Bydgoszcz w czasach porozbiorowych (1920–1989)* prelegent wymieniał różne czynniki wpływające na rozwój miasta lub też, w zależności od czasu, gdy miały one miejsce, przyczyniające się do jego zahamowania. Na licznych przykładach, uwzględniając wydarzenia historyczne, prelegent wykazywał, że Bydgoszcz była jednym z najprężniej rozwijających się polskich miast. Opierając się na danych statystycznych i licznych cytatach, autor dowodził, że miasto mogłoby się rozwijać jeszcze bardziej, jednak na przeszkodzie stanęły niezależne od mieszkańców czynniki, takie jak wojna, rządy komunistów, które skutecznie przeszkodziły w wykorzystaniu posiadanych możliwości.

Uzupełnieniem powyższego wystąpienia był referat dr. Sławomira Sadowskiego (UKW). Temat jego wypowiedzi brzmiał: *Bydgoszcz na mapie politycznej, administracyjnej i gospodarczej Polski w latach 1920–2015*. Autor, będąc politologiem, spojrzął nieco inaczej na dzieje miasta w ostatnim stuleciu, chociaż w wielu miejscach dochodził do podobnych co jego poprzednik wniosków. Posiłkując się licznymi danymi, dowodził, że miasto było prężnym ośrodkiem życia politycznego, gospodarczego i społecznego, dzięki czemu w jego granicach lokowano wiele instytucji administracji publicznej.

Ostatnim prelegentem w części inauguracyjnej obrady był dr hab. Zdzisław Biegański, prof. nadzw. UKW. W swoim wystąpieniu zaprezentował stan badań nad dziejami Bydgoszczy w XX wieku, a także wskazał ewentualne obszary, które wymagają opracowania. W niezwykle drobiazgowym zestawieniu wykazał, że Bydgoszcz posiada już dużo publikacji na swój temat, chociaż jednocześnie zaznaczył, że są obszary wiedzy, które w żaden sposób nie zostały opracowane przez historyków. Sytuacja ta stwarza wiele możliwości badawczych i zapewnia szanse na liczne i ciekawe publikacje w przyszłości.

Po przerwie obiadowej obrady wznowiono w nowym miejscu, w sali konferencyjnej Biblioteki UKW przy ul. Szymanowskiego 3. Pierwszym prelegentem tej części był Kamil Ścieszński (UKW). W swoim referacie scharakteryzował sposoby relacjonowania w czasie I wojny światowej na łamach „Dziennika Bydgoskiego” życia codziennego mieszkańców Bydgoszczy. Podając liczne przykłady i posługując się cytatami, autor dowodził, że na podstawie zapisków tej gazety poznać można wiele mało znanych danych o życiu miasta i jego mieszkańców.

Kolejny referat był swoistym uzupełnieniem wystąpienia K. Ścieszńskiego. Prof. Albert Kotowski (UKW) przedstawił bowiem sytuację w mieście w listopadzie 1918 roku. Był to niezwykle ważny okres w dziejach polskich mieszkańców Bydgoszczy, ponieważ z jednej strony był to czas odradzania się państwa polskiego, ale z drugiej nerwowego oczekiwania, bowiem nie wszystkie ziemie w tym czasie zostały przyłączone do odradzającej się Polski i nie do końca było wówczas wiadomo, jaki będzie ich los. Taka sytuacja miała również miejsce w Bydgoszczy, która ostatecznie wróciła do Macierzy dopiero w styczniu 1920 roku. Co więcej, listopad 1918 roku to nie tylko odradzanie się państwa polskiego, ale również powstawanie rad żołnierskich i robotniczych oraz wrzenie rewolucyjne w Niemczech. Rozwój sytuacji był nieprzewidywalny.

W wydarzeniach uczestniczyli mieszkańcy Bydgoszczy. O tym, jak wyglądał ich przebieg, słuchacze dowiedzieli się z wystąpienia prelegenta.

Kolejny odczyt wygłosił dr hab. Marek Romaniuk (Archiwum Państwowe w Bydgoszczy). Omówił niezwykle ciekawe zjawisko, jakim było w 1920 roku przechodzenie miasta z rąk niemieckich do polskich. Referent zauważył, że wbrew dotychczasowym wyobrażeniom był to proces niezmiernie skomplikowany, wymykający się często prostym schematom myślowym. W dotychczasowej historiografii często upraszczany jest do stwierdzenia „miasto przeszło w polskie ręce, Niemcy w większości wyjechali, odtąd następował proces repolonizacji i odniemczenia”. Tymczasem rzeczywistość wymykała się tak prostym stwierdzeniom i była bardziej skomplikowana. Marek Romaniuk przedstawił ją na licznych przykładach, tłumacząc przyczyny występowania opisywanych przez siebie zjawisk.

Dr Marek Chamot (Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy) skupił się na życiu gospodarczym miasta po przyłączeniu go do odrodzonego państwa polskiego. W swoim wystąpieniu wykazał szereg problemów, z jakimi zmierzyć się musieli mieszkańcy Bydgoszczy w pierwszych miesiącach i latach niepodległości. Jak podkreślał, w nowej rzeczywistości Polacy musieli „wybić się na niepodległość gospodarczą”, aby w pełni korzystać z niepodległości dosłownej.

Następnym referentem była dr Monika Opiola-Cegiełka (Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych UKW). W swoim wystąpieniu, zatytułowanym *Bydgoszcz i jej mieszkańcy w latach 1920–1939*, scharakteryzowała najważniejsze wydarzenia związane z działalnością mieszkańców miasta w okresie międzywojennym. Na licznych przykładach ukazała różnego rodzaju procesy zachodzące w tym czasie w Bydgoszczy, scharakteryzowała działające w mieście środowiska i organizacje, a także najważniejsze wydarzenia.

Dalsza część konferencji w dużej mierze poświęcona była problematyce bydgoskiego szkolnictwa. Prof. Agnieszka Rypel (UKW) na podstawie tekstów zamieszczonych w „Dzienniku Bydgoskim” z lat 1908–1920 omówiła „model wychowania młodych mieszkańców Bydgoszczy u progu niepodległości”. Dr Ewa Puls (UKW) zaprezentowała funkcjonowanie środowiska nauczycielskiego u progu i w pierwszych latach niepodległości. W swoim wystąpieniu scharakteryzowała osoby zatrudnione w szkolnictwie, przedstawiła warunki, w jakich przyszło im pracować, oraz problemy, z jakimi musieli się mierzyć. Reprezentujący

również bydgoski uniwersytet Radosław Michna mówił z kolei o polonizacji szkolnictwa pruskiego w Bydgoszczy po I wojnie światowej. Przedstawił proces przejmowania przez Polaków szkół, wprowadzania własnych zasad nauczania oraz odrzucania niemieckiego dziedzictwa.

Kolejny referat dotyczył życia kulturalnego mniejszości niemieckiej, a konkretnie instytucji noszącej nazwę Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft. W referacie na jej temat dr Katarzyna Grysińska-Jarmuła (UKW) dowodziła, że była ona animatorem życia kulturalnego mniejszości niemieckiej w Bydgoszczy. Jej praca integrowała lokalnych Niemców i aktywizowała ich do prowadzenia różnego rodzaju działań.

Anna Nadolska (Muzeum Okręgowe w Bydgoszczy), przybliżyła postać i dokonania rzeźbiarki Olgi Niewskiej. Artystka ta zasłużyła się również dla kultury Bydgoszczy, ponieważ zaprojektowała i wykonała odsłonięty w tym mieście w 1931 roku pomnik Józefa Piłsudskiego. Monument ten upamiętniał jedyną wizytę marszałka w mieście nad Brdą, mającą miejsce w 1921 roku. Do czasów obecnych pomnik niestety nie zachował się, został zniszczony przez Niemców w 1939 roku. Na szczęście w 2018 roku w Bydgoszczy odsłonięto jego rekonstrukcję, tym samym przywrócono dzieło Olgi Niewskiej na jego pierwotne miejsce. Kulisy powstawania pomnika były jedną z najbardziej interesujących kwestii tego wystąpienia, które zakończyło obrady pierwszego dnia.

Drugi dzień konferencji rozpoczął się blokiem tematycznym poświęconym funkcjonowaniu szeroko rozumianych służb mundurowych. Tomasz Sypniewski (KPSW) omówił działania policji państwowej wobec przedstawicieli Kościoła polskokatolickiego, nazywanych potocznie hodurowcami (od nazwiska organizatora i pierwszego biskupa tego Kościoła Franciszka Hodura). W swoim wystąpieniu referent przedstawił zarówno genezę powstania tego Kościoła, jak i okoliczności przybycia duchownych do Polski, prowadzone działania ewangelizacyjne oraz przyczyny ulokowania silnego ośrodka tego wyznania właśnie w Bydgoszczy. Na koniec podał przyczyny zainteresowania policji państwowej hodurowcami, a także przykłady podejmowanych wobec nich działań inwigilacyjnych.

Kolejnym mówcą był prof. dr hab. Robert Majzner (Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie). W swoim referacie w jednoznaczny sposób rozprawił się on z zarzutami stawianymi przez niektórych historyków szefowi przedwojennej

ekspozytury wywiadu w Bydgoszczy, głoszącymi jakoby miał on być inspirowany przez wywiad niemiecki, a tym samym działał w jego interesie i pod jego dyktando. W sposób bezsporny, opierając się na analizie obszernego materiału źródłowego, prof. Majzner bronił dobrego imienia majora Jana Żychonia, wykazując absurdalność stawianych mu zarzutów i wyjaśniał jednocześnie polityczne i personalne motywacje kierujące osobami je formułującymi.

Swoistą kontynuacją wystąpienia prof. Majznera był odczyt następnego prelegenta. Prof. dr hab. Wojciech Skóra (Akademia Pomorska w Słupsku) wygłosił bowiem referat zatytułowany: *Placówki wywiadu i kontrwywiadu wojskowego w międzywojennej Bydgoszczy. Służby specjalne i miasto, próba podsumowania*. W trakcie swojego wystąpienia prof. Skóra podkreślił ogromne zasługi majora Żychonia dla międzywojennego wywiadu, a także scharakteryzował prowadzone przez niego działania w Bydgoszczy. W mieście tym ulokował on bowiem w 1930 roku Ekspozyturę „dwójki” i z niej prowadził skuteczne działania wywiadowcze wymierzone w zachodniego sąsiada Polski. W trakcie swojego wystąpienia prof. Skóra wskazał miejsca w Bydgoszczy związane z funkcjonowaniem wywiadu, a także te, w których mieszkał major Żychoń. Ponadto skorygował błędne informacje na ten temat funkcjonujące do tej pory w literaturze przedmiotu.

Kolejnym mówcą był Bartosz Kapuściak (IPN w Częstochowie). W swoim wystąpieniu przybliżył działalność w Bydgoszczy Wojskowej Służby Wewnętrznej, czyli komunistycznego kontrwywiadu wojskowego. Miasto to było ważnym miejscem dla wojska, ponieważ stacjonowało w nim kilka jednostek wojskowych, a także mieściła się siedziba Pomorskiego Okręgu Wojskowego. Z tego też względu w mieście nad Brdą działały dwie struktury kontrwywiadu wojskowego – odpowiednio Oddział WSW oraz Zarząd WSW przy POW. Referent przybliżył działania prowadzone przez te instytucje, główne zainteresowania operacyjne, a także scharakteryzował kadrę dowódczą.

Obrady wznowiono po przerwie. Pierwszy referat w tej części wygłosił dr Tomasz Ceran (Delegatura IPN w Bydgoszczy), który omówił wydarzenia z 3–4 września 1939 roku w Bydgoszczy i ich wpływ na dalszą politykę III Rzeszy wobec podbitego państwa polskiego. Dowodził, że wydarzenia mające miejsce w mieście posłużyły Niemcom za pretekst do rozpętania represji wobec Polaków nie tylko w Bydgoszczy, ale również na całym Pomorzu. Posiłkując się wieloma przykładami

mi, opisywał przykłady zbrodni niemieckich, które były następstwem tych wydarzeń i kosztowały życie wielu tysięcy mieszkańców Pomorza.

Krzysztof Drozdowski w swoim wystąpieniu opisywał funkcjonowanie Zakładu Amunicji Lotniczej Luftwaffe w Bydgoszczy. Autor wystąpienia zwrócił uwagę, że wokół tej fabryki narosło wiele mitów, które należy zweryfikować i, w przypadku, gdyby wypaczały one prawdę, odrzucić. Drozdowski starał się wykazać różnego rodzaju funkcjonujące w literaturze informacje, które w zderzeniu z dokumentami i relacjami okazują się fałszywe. Na podstawie dostępnych dokumentów oraz relacji starał się przedstawić faktyczne dane na temat fabryki.

Z referatu wygłoszonego przez dr Izabelę Mazanowską (Delegatura IPN w Bydgoszczy) wynikało, że utworzona w Bydgoszczy placówka Lebensborn odróżniała się od instytucji tego typu w innych miejscach. Głównym celem jej działalności nie była bowiem polityka germanizacyjna i rasowa, ale pomoc socjalna niesiona Niemcom. Prelegentka w sposób szczegółowy opisała kulisy funkcjonowanie Lebensborn, omawiając nie tylko historię tej instytucji, ale również losy osób z nią związanych, a także miejsca, w których mieściły się jej bydgoskie siedziby.

Edward Małachowski przybliżył funkcjonowanie szkolnictwa w międzywojennej Bydgoszczy. W zwięzły sposób opisał proces przejmowania szkół w polskie ręce po 1920 roku, podstawy prawne ich działania, a następnie opisał i scharakteryzował poszczególne placówki oświatowe. Kolejny referat wygłosił prof. dr hab. Włodzimierz Jastrzębski. W swoim wystąpieniu kontynuował tematykę zaprezentowaną przez swojego przedmówcę, ponieważ przybliżył losy bydgoskich maturzystów w czasie II wojny światowej. Na podawanych przez siebie przykładach prelegent dowodził, że bydgoska młodzież aktywnie uczestniczyła w ruchu oporu, walczyła na różnych frontach, ale również wielu młodych ludzi poniosło w efekcie tego zaangażowania ogromną ofiarę, w tym tę najwyższą.

Następnym prelegentem była Anna Kaszubowska (Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy). Posiłkując się przygotowaną prezentacją multimedialną, przedstawiła przedwojenny zasób Muzeum Miejskiego w Bydgoszczy, a następnie wykazała wielkość strat poniesionych przez tę instytucję w wyniku działań wojennych. Przybliżyła miejsca, do których Niemcy wywozili zbiory, a także losy poszczególnych eksponatów. Omówiła również prowadzone wspólnie

działania związane z próbą odszukania i odzyskania ocalałych zabytków i pokrótce scharakteryzowała problemy, na jakie natrafiają w tej materii pracownicy muzeum.

Ostatni w tej części konferencji referat wygłosił dr Andrzej Bogucki. W swoim wystąpieniu omówił działalność wielce zasłużonej organizacji, jaką było bez wątpienia Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”. Prelegent po krótkim przybliżeniu genezy organizacji i jej działań w okresie II Rzeczypospolitej scharakteryzował losy „Sokołów” w okresie okupacji oraz po jej zakończeniu, gdy władzę w kraju przejęli komuniści. Członkowie organizacji byli wówczas represjonowani, wielu z nich swoje członkostwo w „Sokole” przypłaciło życiem lub pobytem w więzieniu. Ich wytrwałość przyczyniła się jednak do przechowania ideałów głoszonych przez organizację, dzięki czemu mogła się ona odrodzić po 1989 roku.

Po wystąpieniu dr. Boguckiego zarządzono przerwę obiadową. Po jej zakończeniu obrady wznowiono. Pierwszym prelegentem w tej części był dr hab. Przemysław Olstowski (Polska Akademia Nauk). W swoim wystąpieniu omawiał *Pamiętnik gapia* Zbigniewa Raszewskiego i wskazywał, że książka ta jest ciekawym źródłem wiedzy o dziejach Bydgoszczy. Na licznych przykładach referent dowodził, jak wiele informacji można uzyskać, analizując zawartość omawianego przez siebie dzieła.

Kolejny referat wygłosił Remigiusz Ławniczak (Delegatura IPN w Bydgoszczy). W swoim wystąpieniu przybliżył reakcję mieszkańców Bydgoszczy na instalowanie się w mieście w 1945 roku władz komunistycznych. Opierając się na licznych cytatach ze źródeł, autor dowodził, że komuniści mieli niewielkie poparcie ze strony społeczeństwa. Przejęcie przez nich władzy było możliwe dzięki wsparciu armii sowieckiej, której oddziały wkroczyły do miasta oraz zniechęceniu społeczeństwa po wieloletniej okupacyjnej rzeczywistości. Komuniści przejmując władzę, cynicznie wykorzystali nastroje zniechęcenia i oczekiwania na spokój. Okazało się jednak, że z czasem „wyzwoliciele” wprowadzać zaczęli nowe porządki, które dla niektórych były jeszcze bardziej brutalne i krwawe niż te z okresu II wojny światowej.

Tytuł wystąpienia dr Alicji Paczoskiej-Hauke (Delegatura IPN w Bydgoszczy) brzmiał: *Struktury, ludzie i działalność okręgu bydgoskiego WiN*. Referentka przedstawiła genezę powstania konspiracji antykomunistycznej, tworzenie struktur WiN, a także scharakteryzowała

osoby tworzące tę organizację. Ponadto przedstawiła prowadzone przez nią przedsięwzięcia, a także działa podejmowane przez UB w celu jej wykrycia i rozbicia.

Prof. Tadeusz Wolsza (Instytut Historii PAN, Instytut Nauk Politycznych UKW oraz kolegium IPN), omówił zupełnie inne aspekty funkcjonowania powojennej Polski, a mianowicie ukazał proces podporządkowywania imprez sportowych z lat 40. i 50. XX wieku ideologii komunistycznej. Odwołując się do licznych przykładów, ukazał, że wydarzenia sportowe były reżyserowane i odbywały się według opracowanych schematów. Według prelegenta zjawisko to określić można mianem „teatralizacji” imprez sportowych. Było ono świadomie wykorzystywane do umiejętnego związywania społeczeństwa z ustrojem komunistycznym.

Prof. Mirosław Golon (UMK oraz Oddział IPN w Gdańsku) zajął się niezwykle ciekawym zjawiskiem, jakim były reakcje mieszkańców Bydgoszczy na śmierć Stalina. Opisał również jej wpływ na funkcjonowanie Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Bydgoszczy. Początkowo wszyscy pogrzeżyli się w żałobie, często reżyserowanej i podsycanej, a na pewno wykorzystywanej przez władze w celach propagandowych. Później jednak rozpoczął się proces politycznej gry, której końcowym efektem była postępująca odwilż. Wszyscy w niepewności oczekiwali na rozwój sytuacji, chociaż motywacje przedstawicieli różnych grup społecznych były oczywiście inne, czasami nawet przeciwstawne.

Dr Przemysław Wojtowicz (Delegatura IPN w Bydgoszczy) w swoim wystąpieniu omówił działania PZPR w regionie w latach 1975–1990, czyli od reformy administracyjnej do rozwiązania partii. W swoim referacie w sposób niezwykle drobiazgowy zrekonstruował struktury i działania Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Bydgoszczy, ukazując, że był on rzeczywistym ośrodkiem lokalnej władzy, od którego decyzji zależały kierunki tegoż rozwoju.

Kolejnym referentem był dr Krzysztof Osiński (Delegatura IPN w Bydgoszczy), który przedstawił zbiorowy portret komunistycznych elit regionu bydgoskiego, reprezentowany przez I sekretarzy KW PPR/PZPR. W zwięzły sposób zaprezentował sylwetki osób piastujących ten urząd, jak również elementy je charakteryzujące. Przedstawiając życiorysy I sekretarzy, autor wykazał słabość „nowych elit”, które po II wojnie światowej przejęły władzę i sprawowały rządy w Polsce.

Osoby te pozbawione były wykształcenia, wiedzy i umiejętności potrzebnych do zarządzania i podejmowania decyzji. Mimo to otrzymywały ważne funkcje i stanowiska, bowiem od wielu lat związane były z ruchem komunistycznym, często z tego powodu przed wojną odsiadując wyroki więzienia. Nie bez znaczenia były również relacje z Sowietami, w tym agenturalne, jak bowiem wykazał prelegent, niektórzy sekretarze byli agentami NKWD. Jakościowa zmiana nastąpiła w latach 60. XX wieku, gdy do głosu doszło nowe pokolenie komunistów. Nastąpiła wówczas wymiana pokoleniowa kadr partyjnych, w tym osób sprawujących funkcję I sekretarzy. Znacząco podniosła się wówczas jakość komunistycznych elit.

Ostatni referat wygłosił dr Stefan Pastuszewski. Wystąpił niejako w dwóch rolach, zarówno jako badacz zjawiska, a zarazem jako świadek historii. W swoim wystąpieniu dr Pastuszewski mówił o idei niepodległości w działaniach NSZZ „Solidarność” w Bydgoszczy w dekadzie lat 80. XX wieku: tak się składa, że w tym samym czasie prelegent był aktywnym działaczem związkowym w Bydgoszczy, a po wprowadzeniu stanu wojennego nawet jednym z jego nieformalnych liderów. W krótki i rzeczowy sposób prelegent wyjaśnił, jak ważne dla działaczy „Solidarności” były hasła niepodległości i w jaki sposób starali się o nie walczyć.

Po ostatnim wystąpieniu odbyła się dyskusja nad tematami poruszonymi w trakcie konferencji. Publiczność miała również możliwość zadania pytań związanych z referatami, a obecni na sali prelegenci mogli się do nich odnieść. Z pewnością głosy te zostaną uwzględnione w ostatecznych wersjach referatów oddanych organizatorom do druku. Podkreślić bowiem należy, że w niedługim czasie planowane jest obszerne wydawnictwo zawierające wszystkie referaty, zarówno te wygłoszone podczas konferencji, jak i te, których autorzy z różnych przyczyn nie zdołali w jej trakcie wygłosić. Zapowiada się niezwykle ciekawa publikacja, wnosząca wiele nowych i interesujących ustaleń co do dziejów Bydgoszczy w XX wieku. Ukaże ona dzieje Bydgoszczy z zupełnie nowej perspektywy, prezentując często takie obszary badawcze, które do tej pory były albo słabo, albo w ogóle nieporuszane w publikacjach naukowych.